

OĞUZ VE KIPÇAK DİLLERİNİN FONETİK VE LEKSİKOLOJİK ÖZELLİKLERİ

(ORTA ASIR TÜRK YAZILI ESERLER TEMELİNDE)

Bakytgöl KULZHANOVA

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi
Filoloji ve âlem dilleri Fakültesi
Kazak Dil bilimi Bölümü
Associated professor
Kazakistan /Almatı
e-posta: bahit777@mail.ru

Aynı kökten gelmiş dillerin fonetik, morfolojik, leksikolojik ve sentaksis açısından ortak önemli meseleleri ve benzerliklerinin olması bilim dünyası için yeni bir bakış değıldir. Bu özellik bu dillerin asırlar önce aynı kökten aynı temelden geldiğini ispat etmektedir. Ayrıca bu benzerliklerinin yanı sıra her dalın kendilerine has nitelikleri de gelişmiştir. Tebliğimizde Oğuz ve Kıpçak gruplarının önemli fonetik ve leksikolojik özelliklerini ele alacağız.

N. A. Baskakov “Türk Dillerinin sınıflandırılması” adlı eserinde [1] Oğuz dillerinde kelime başında #y akıcı ünsüzle başlayan kelimelerin Kıpçak dillerinde # j sedalı ünsüzle yazıldığını, Oğuz dillerindeki kelime sonunda gelen sedasız ünsüz ş# Kıpçak grubunda s# le yazıldığını göstermiş ve bu özelliklerin adı geçen dil gruplarının fonetik özellikleri olduğunu vurgulamıştır. Kelime sonundaki q# k # seslerini Kıpçak grubu sedasız şekilde korumuş ise Oğuz dilleri sedalı yapmış ve g# ğ # şekline getirmiştir. Saydığımız bu özellikler dil grubunun önemli özellikleri sayılmaktadır.

Son yıllarda araştırmaların artmasıyla beraber Oğuz ve Kıpçak dillerinin fonetik özellikleri belirginleşmiş ve bu farklılıkların çokça olduğu belirlenmiştir.

Oğuz ve Kıpçak grubuna ait dil gruplarının fonetik açıdan önemli farklılıkları nedir sorusuna öncelikle birkaç örneklerle hatta tek heceli kelime sonundaki Kıpçak dillerindeki sedasız s# ünsüzünün, Oğuz grubunda ise ş# sedasız ünsüsüyle söylendiğini göstermek mümkündür. Örneğin; Kıpçak grubunda *bas* (insanın veya hayvan gövdesinin üst kısmındaki ya da ön kısmındaki hareket eden bölüm), *bes* (dörtten sonraki sayı, beş sayısının adı), *tas* (dağın sert cinsi ve büyük ya da küçük parçası), *tis* (insanın, hayvanların çiğnemeye veya ısırarak koparma işlemi gören, ağız içindeki sırayla dizilen kemik üyesi), *tes* (delmek, delik açmak, çukur kazmak), *tus* (bir eşya ve ikinci bir eşyanın yanı), *tüs* (rüya), *qas* (göz kapağının üstüne çıkan kıl), *qus* (vücut yapısı çeşitli, kanatlı, gagalı, iki ayaklı, çoğunlukla uçan varlıklar), *uris* (savaş, çatışma), *idis* (içine çeşitli nesnelere koymak için, yiyecek ve içecek koymaya yarayan günlük yaşayışımızda kullanılan eşyalar – *qap(çuval)*, *qalta(cep)*, *ayak-tabak(kapkaçak)* vs) [2] Oğuz dillerinde – *baş*, *beş*, *taş*, *tış*, *teş*, *tuş*, *tüş*, *kuş*, *kaç*, *uruş*, *ıdış*, v.s.

Ayrıca Kıpçak grubundaki s ünsüzüyle sonuçlanan ekler Oğuz grubunda tamamen ş ünsüzüyle (mıs~mış, is ~ış, das~daş v.b.) bitmektedir.

Kıpçak grubundaki s sesi mi eski yoksa Oğuz grubundaki ş sesi mi daha eskidir. Ayrıca bu farklılık nasıl ortaya çıktı sorusuna Türkoloji’de belli bir cevap bulunamamıştır. Profesör B. Sagındıkoğlu 1994 yılında yayınladığı “Kazak dili leksikolojisinin gelişmesindeki etimolojik temeller” adlı monografi eserinde bu konuyu ele almış ve bilim dünyasında önemli sayfa açmıştır.

Kıpçak grubundaki *s* ünsüzü *ts* yarı kapantılı ünsüzden, Oğuz grubundaki *ş* ünsüzü *ç* (*ts*) yarı kapantılı ünsüzden oluşmuştur. Çözümünü şu şekilde göstermek mümkündür: **u>tc(ts)>c; ɥ>(ts)ɥ>ɥ** [3, 25-50 s.]. Fonetik açıdan ele aldığımızda **u** yarı kapantılı ünsüzü *t* ve *s* seslerinin organik birleşmesinden, **ɥ** (**ç**) ünsüzü *t* ve *ş* seslerinin organik birleşmesinden oluşmaktadır. Tarihi gelişme esnasında ilk birleşen *t* ünsüzü gücünü kaybetmiş, böylece yavaş yavaş erimiş yerine *s* ve *ş* sesleri gelmiştir.

Çok eski dönemlerde *t*, *s*, *ş* sedalı ünsüzleri kendi aralarında organik bağlantı kurma aşamasında sadece tek ses olarak kullanılmıştır. Bu özelliği yazar açıklamış ve türemiş yarı kapantılı ünsüz şeklinde adlandırmıştır. Günümüzde bu üç ayrı sesi bir zamanlarda sadece tek ses olduğu *ts*, *tş*, ünsüzlerinin içeriğindeki *t* sesinin ortak olması ve *s*, *ş*, seslerinin bir biriyle kolay geçiş yapması önayak olmuştur.

Kazak dilindeki *şecek* kavramı; Tunguz – Mançu dillerinde *tsetsek*; Türk dillerinde *çiçek*. Sadece bir yapıda kullanılan ve sadece bir leksikolojik kavramı karşılayan bu kelimenin iki yapıya ayrılması bir ihtimal en eski Altay devrine kadar uzanmaktadır. Bu örnekler *ts*, *tş* yarı kapantılı ünsüzünün kökünün aynı olduğuna kanıt olabilir. Kazak dilindeki “şışek” yapısının Türk dillerindeki “çiçek” yapısından ortaya çıktığı bellidir. **çecek>şecek**. Bu ünsüzlerin içeriğindeki *t* sesinin kaybolduğu net gözükmemektedir. Demek *s* –**ts** (*ts*) yarı kapantılı ünsüzünün, **ş-** *tş* (*tş*) yarı kapantılı ünsüzünün doğal devamı, mirasçısıdır. Aynı kökten *ts*, *tş* yarı kapantılı ünsüzünün oluşması Altay dillerini ikiye ayırmıştı. Bu ünsüzlerin kalıntısı olarak *s* ünsüzü kuzey- doğu dillerinde, *ş* ünsüzü ise güney-batı dillerinde günümüze kadar yaşamaktadır. Ayrıca aynı görüşü ünlü Türkolog G. Kiyekbayev da savunmuştur. [4, 15-6.].

Oğuz grubu ve Kıpçak grubunun önemli fonetik özelliklerinden biri– *y~j*. Örneğin; Kıpçak grubuna ait Kazak dilinde **jaz** (bahardan sonra gelen mevsim) **jas** (insanın, hayvanların v.b. hayat mevsimini belirten zaman, yıl sayısı), **jol** (insan, hayvan, arabaların tekrar tekrar yürüdüğü yol), **jil** (on iki aylık zaman, mevsim), **jel** (bazen sert, bazen yavaş esen hava), **jir** (manzume eserinin genel adı), **jılkı** (ulaşım için kullanılan tek toynaklı), **jılan** (sürünge, omurgalı hayvan), **jaksı** (beğenilen, güzel), **jaman** (kötü, beğenilmeyen), **jalgız** (tek, yalın), **jarık** (aydınlık, hur), oğuz dillerinde *yaz*, *yaş*, *yol*, *yl*, *yel*, *yılkı*, *yılan*, *yaksı*, *yaman*, *yalgız*, *yaruk* vs.

y~j uyumunun kökeni hakkındaki tartışmalar Türkoloji alanında yüzlerce yıl tartışıla gelmiştir. V. V. Radlov ve V. A. Bogoroditskiy'nin öncülük yaptığı Türkologlar *y* ünsüzünü temel kök olduğunu savunduysa; G. İ. Ramsted'in öncülük ettiği Türkologlar *dj* yarı kapantılı ünsüzünü temel kök olarak savunmuştur. Fakat iki yönün de araştırmacıları kendi savduklarını Türkoloji alanına onaylatamamışlardır. B. Sağındıkoğlu bu yönde özel araştırmalar yapmış ve çözümü bulunamayan sorunu kökünden çözmüştür. Temel köken olarak sanılan *y* ünsüzü sadece epitez bir sestir. Örneğin; orta asır eserlerinde karşılaştığımız *yazla*, *sözle*, *karardı*, *sargardı* kelimeleri Kazak dilinde *jayla*, *söyle*, *karaydı*, *sargaydı*. Bu verdiğimiz örneklerden *z* ve *r* seslerinin yerini *y* ünsüzünün aldığını, yerinde sağlam olduğunu görürüz. Aynı olay eski devir yarı kapantılı ünsüz içeriğinde de olmuştur. Buna örnek olarak Altay dillerinde korunmuş *tyaksı* (*iyi*), *tyat* (*yat*), *tyol* (*yol*), *tyeti* (*yedi*), *tyer* (*yer*), *tyıl* (*yıl*), *tyok* (*yok*) gibi sayılı kavramlar delil olabilir. Açıklayacak olursak **ç** (**ts**) ünsüzünün içeriğindeki *ş* ünsüzü erimiş yavaşça yerini *y* epitez sesine bırakmıştır. Bunun neticesi olarak da *ty* çift ses hayata gelmiştir. Bu şekildedir; **tş> ty. ts** (**ts**), - **ç** (**tş**) ünsüzlerinin, ayrıca buradan oluşan diğer ünsüzlerin önündeki *t* sesi zaman içerisinde erimiştir böylece *y* epitez ünsüzü sade kalmıştır. Böylece yukarıdaki kavramların gelişme seviyesi bu şekildeki dinamik kanuna bağlıdır: **çaksı> tyaksı >yaksı, çol >tyol>yol, çeti >tyeti>yeti, çer>tyer>yer, çıl>tyıl>yıl vs.** Böylece Oğuz grubundaki kelime başı **#y** akıcı ünsüzü **ç** yarı kapantılı ünsüz içeriğindeki *ş* ünsüzü güçsüz kalarak yerini *y* akıcı ünsüzüne vermiştir. Ayrıca yarı kapantılı

ünsüz içeriğindeki *t* ünsüzünün kaybolması temelinde oluşmuştur şeklinde açıklık getirebiliriz.

Kıpçak dil grubundaki *j* sesi de *ç* yarı kapantılı ünsüzünde türemiştir. Fakat gelişme esnasında farklı yollar izlemiştir. **Ç (tş)** ünsüzü önce sedalılaştırmıştır. **ç (tş) > dj**. Zaman içerisinde yarı kapantılı ünsüzün önündeki *d* sedalı ünsüz kaybolmuştur. Şu şekildedir: **tş > dj > j**. Böylece Oğuz grubundaki kelime başındaki **#y** ve Kıpçak grubundaki **#j** kelimeler eski devirde sadece *ç (tş)* ünsüzü ile söylenmiştir. Bunun gibi değişikliklerin az zamanda ortaya çıkması imkânsızdır. Böylece Oğuz ve Kıpçak gruplarının bir birinden ayrılmaları çok eskiye dayanmaktadır.

Oğuz ve Kıpçak gruplarının arasındaki önemli fonetik farklılıklardan biri Kıpçak grubundaki **q, k** sesleriyle biten eklerin Oğuz grubunda genelde sedalı şekilde karşımıza çıkmasıdır. Kıpçak gruplarında ise bu ses sürekli sedasız şekilde korunmuştur. Bunların arasında sıkça kullanılan ekler **:-luğ/-lüg/-lig**. “Kutadgu Bilig” eserinden örnekler verecek olursak: Telim kalgu ermas tirilig küni Uzun bargu ermas uluğluğ üni (Биле билсең тиршілік күндери ұзаққа созылмайды Ұлықтық даңқы мәңгі емес); *Negü ter eşitgül yaglıg kişi Yagı birla uruşu tükamiş yaşı* (Жауы бар кісі – жауымен күресес-күресе өмірін тауысқан кісі – не деп айтады, тында); *Sezigsiz ölüm bir kün bir kün ahır kelir Tirilmiş bu janlıg janın algalır* (Күмәнсіз өлім ақыры бір күн келеді Өмір сүріп жатқан тірі мақұлықтардың жанын алады). «Atabet-ül Hakayık» eserindeki örnekler: *Könilig tonın key koyup egirilig* (Қыңырлықты тастап шындықтың тонын ки); *Kanı kaçça bardı Kişilig esiz* (Адамгершіліктен безгендер қаншалықты жерге дейін барды, байқадың ба?). Eserlerde örneklerini verdiğimiz **tirig+lig, ulug+lug, yagı+lg, jan+lg, köni+lig, egir+lig, kşı+lig** kelimelerine ek eklendiği anda sedalılaştığını görmek mümkündür.

-uğ/-üg,-iğ/-ig eki. Adı geçen eserlerden örnek verecek olursak: *Karında törümiş kalınç ögrat+ig yagız yer katında ketar ay tetig* (Ей, сезімтал дос, қарында пайда болған мінез бен дағды қара жер астына бірге кетеді); *Eligka yış+ig bol-boldı könli büt+ün* (Көңілі толып, елбасыға қалқан болды); *Yarık düniya yüzka eşünsa eş+üg Men utru barayın* (Жарық дүние жүзіме перде жапса, мен оған қарсы ұшырасайын); *Tar+ig oruldu* (тары орылып алынды). Bu kelimelerin hepsi eski Kıpçak dilinde **ögrat+ik, yış+ık, eş+ük, tar+ık** şeklinde söylenmiş, sedalılaşmamıştır.

Bu ek birçok köklere girmiş ve kalıplaşmıştır. Örneğin; **kud+ug (құдық), kap+ug (қақпа, есік), çer+ig (әскер), tar+ig (астық), yıl+ig (жілік), sak+ig (сағым), tap+ug (қызмет), öt+üg (өтініш, тілек), yaz+ug (жазық), tus+ug (мүсім), öl+üg (өлім), tat+ig (дәм)** т.б.

Аyrıca eski **-lağ/-lag, ag/-eg, g, ğ** ekleri de aynı gruba dâhil etmekte fayda vardır. Böylece kelime sonundaki sedalılaştırma Oğuz gruplarına, sedasızlaşma ise Kıpçak gruplarına aittir.

Fonetik açıdan önemli bir özellik ise Oğuz gruplarında kelime ortasında **ğ, g, q, k** sessizlerinin korunması, Kıpçak gruplarında düşmesidir. Örneğin; ağır ~ **ayır, ağı** ~ **avruv, agu ~u, bagla ~ bayla, bugday~biday, egin ~yin, igna ~ine, oğrı ~urı, oğlan ~ulan, toğrı ~tuvra, yığla ~ jıla, küyagü ~küyev, oğul~ ul, öğren~üyren vs.** Bunların dışında ikinci, üçüncü hecelerde Oğuz gruplarındaki dudak ünsüzüyle söylenen kelimeler Kıpçak gruplarında tamamen düz ünlülerle karşımıza çıkar. Örneğin: **aguz ~ avız, agur ~ avır vs.** İlk hecedeki eski Türkçedeki **u** ünlüsü Kıpçak gruplarında **u (ʏ)**; Oğuz gruplarında **o**'ya değişmesi gibi farklılıklar çoktur. (tuu ~tog, ulan ~ oğlan)

Sadece bir kavramı bildiren kelimelerin Oğuz gruplarında ayrı Kıpçak gruplarında ayrı söylenmesi, bir birinden farklı olması bu dillerin çok eski dönemde değişikliğe uğradığını göstermektedir. Örneğin; Oğuz grubundaki **kurtga, kırınça, yıldırım, kapug, kurt, dudag, eksük, bagırsak, kandü, sogan, örtüklü, yarın, evdaş, sökal, yogurt, sakış, çerik, kamug, kadaş** kavramları Kıpçak gruplarında **karı, kumırskı, nayzagay, esik, böri, erin, naşar, iş, öz,**

juva, jasırın, erten, ayel, avruv, ayran, oy, asker, barşa, tuvis şeklinde söylenmektedir. Bu tür kelimelerin sayısını özel araştırmalar sayesinde belirlemek mümkündür.

Oğuz grubundaki bazı leksikolojik kavramlar diğer Türk lehçelerinde bulunmamaktadır. Bunun gibi olayları diğer dil gruplarında da görmek mümkündür. Sadece Kıpçak grubuna ait kavramlar da mevcuttur. Sagındıkoğlu bu konuyla ilgili özel araştırmalar yapmış Türk lehçelerinin sözlüklerini karşılaştırmıştır. Dolayısıyla eserlerdeki bazı kelimelerin sadece bir dilde mevcut olup diğer dillerde bulunmadığı o kavramın değişik ifade edildiğini açıklamıştır. Araştırmacıya göre Oğuz gruplarında bulunan kelimeler: *alın (маңдай), bağırsak (иш), kendü (өз), kölke (көлеңке), örtüklü (жасырын), sogan (жуа), utan (ұялу), çog (көп), karınça (құмырсқа), kurt (бөрі), yarın (ертең), yıldırım (найзағай)* vs. Aksine bu kelimeler ise sadece Kıpçak grubunda bulunmaktadır: *basın (басыну), baklan (бағлан), bakır (жез), bayagı (баяғы), bolmaçı (болмашы), entik (ентігу), em (ем), erik (ерігу), en (ену), enra (еңіре), irkil (іркілу), yimen (имену), küñ (күң), keri (кері), süngi (сүңгі), çık (шық), sal (салу), tansuk (таңсық), ty (тыю), tabran (тебірен), talrı (талпыну), tapırka (таңырқау), tun (тұну), үрк (үрку), kavrut (қауырт)* [5. 44-45 s.] т.б.

Bu kavramlar Oğuz, Karluk- Uygur dillerinde geçmezse de Kıpçak gruplarında ayrıca Kazak dilinde mevcuttur.

Yukarıdaki saydığımız fonetik ve leksikolojik özellikler üç dört bin yıllık değişim değildir. Böylesine değişimin ortaya çıkması binlerce yılı geçirebilir. Oğuz, Kıpçak, Karluk- Uygur dillerinin bir birinden ayrılması ve sınıflandırılması eski Altay devrinin ilk dönemine denk gelme ihtimali vardır. Dil araştırmalarında benzerliklerle beraber aynı zamanda farklılıkları da çok iyi sınıflandırmak gerekir. Her dilin sadece o dile has özelliklerini araştırarak belirlemek Türkologların önemli görevlerinden biridir.

Kullanılan edebiyatlar:

1. Baskakov N. A. “Bvedenyie v izucenye turkskih iazikov”. Moskva, 1962.
2. “Kazak tilinin tusindirme sozdigi. 1-10 tomдар/ Jalpi redaktsiasin baskargan A.Y. Yskakov. – Almati: Gylym, 1974-1986.
3. Sagındıkoğlu. B. “Kazak tilinin tarihi.” Kazak Üniversitesi Baspası, Almatı, 2011
4. Kiyekbaev. Dj. G. “Bvedenyie v uralo-altaiskiye iazikoznaniye” Ufa, 1972.
5. Sagındıkoğlu. B. “Altyn Orda jazba eskertkishterinin tili”. Kazak Üniversitesi Baspası, Almatı, 2006.